

RƏŞİDBƏY ƏFƏNDİYEVİN İRSİNDƏ QADIN TƏHSİLİ MƏSƏLƏLƏRİ

Hüseyn Əhmədov
Akademik

Azərbaycanın qabaqcıl ziyalılarının elmi-pedaqoji fəaliyyətində qadın azadlığı və qadınların təhsili problemi mühüm yer tutmuşdur. Onlar çox yaxşı dərk edirdilər ki, beş-on ziyalı iş görmək olmaz. Qarşıda duran böyük ictimai-siyasi vəzifələrin öhdəsindən gəlmək üçün geniş xalq kütləsinin, o cümlədən qadınların savadlanması lazımdır.

Arxiv sənədləri və dövrü mətbuatla tanışlıqdan məlum olur ki, hələ XIX əsrin ortalarından üzü bəri istər Bakıda, istərsə də Cənubi Qafqazın inzibati mərkəzi olan bərabər həm də mədəni mərkəzi olan Tiflis şəhərində qadınların təhsili qızların mübahisələrə və muzakirələrə səbəb olmuşdur. Bu muzakirələrdə məsələnin tərəfdarları ilə əleyhdarları arasında gedən mübahisələr barəsində dövrü mətbuatda, o cümlədən rus dillli mətbuatda iri həcmli məqalələr dərc edilirdi. 1896-cı ildə "Qafqaz" qəzetinin 52-ci sayında dərc edilmiş "Tiflisdə müsəlman qadın məktəbi açılması məsələsinə dair" adlı iri həcmli məqalə bu cəhətdən çox xarakterikdir.

Məqalədə məlum olur ki, ölkənin müsəlman əhalisinin qadınları üçün xüsusi

məktəb açılması barədə hələ 1883-cü ildə hökumətin razılığı olmuşdur. Lakin keçən müddət ərzində müsəlmanların nədənlə inamında qalan hissəsi şəriətlə müsəlman qızlarının sivil xalqlara məxsus məktəblərdə oxumasını yol verilməz hesab edirdilər.

Məqalədə bu məsələ barəsində Zaqafqaziya Şeyxülislami ilə Zaqafqaziya müftisi Hüseyn Əfəndinin mövqeyi xüsusi vurğulanır və göstərilir ki, Hüseyn Əfəndi məsələnin əleyhdarlarının fikirlərinin əsassız olduğunu və şəriətə zidd olduğunu göstərmiş, müsəlmanların müqəddəs kitabı olan Qurandan sitatlər gətirərək qızların elm öyrənmələrini, başqa xalqların dilini mənimsəməsini şəriətin vacib hesab etdiyi qeyd etmişdi. Məqalədə deyilir ki, cənab Qayıb təsdiq edir ki, təhsil almaq, elm öyrənmək kişilərə nə qədər faydalıdırsa, qadınlara da o qədər faydalıdır və lazımdır.

Məqalənin sonunda o da qeyd olunur ki, cənab Qayıbovun özünün oğlanları və qızları təhsilin rus dilində verildiyi orta məktəblərdə oxuyurlar. Onun böyük qızı üç il bundan əvvəl Zaqafqaziyada qızlar institutunu (1. səh. 2) bitirmişdir (görünür general Əli Ağə Sıxlinskiyin həyat yoldaşına işarədir

Maarifçilik

- H.Ə.). "Qafqaz" qəzetinin növbəti sayında (1896, № 44, səh. 2) dərc edilmiş məlumat xarakterli bir yazıda deyilir ki, "Kaspi" qəzetinin yaydığı xəbəərə görə Moskva universitetində təhsil almış Həsən bəy Malikov Zərdabi Bakı qubernatoruna müraciət edərək Bakıda müsəlman qızları üçün rus-tatar məktəbi açmağa icazə vermasını xahiş etmişdir. 3 illik təhsil müddəti olan bu məktəbdə ümumi təhsil fənləri ilə yanaşı, ailə həyatı üçün faydalı olan müxtəlif əl işləri də öyrədiləcəkdir. Müəllimliyə Tiflis "Müqəddəs Nina" qız məktəbini bitirənlər qəbul olunacaq (2, səh. 2).

Azərbaycan maarifçiləri, başda Həsən bəy Zərdabi olmaqla, qadınların ümumi təhsilini irəli sürür və onu qızların müdafiə edirdilər. Həsən bəy Zərdabi "Əkinçi" qəzetində yazırdı: "Kişilər üçün nə qədər məktəb açsaq da arzu etdiyiniz məqsədə çatma bilməyəcəyik. Qadınlar elmdən və təhsildən kənarda qalırlar. Halbu ki, gənc nəslin təbiətində qadın böyük rol oynayır" (3, № 11).

Dövrün məşhur maarifçisi və pedaqoqu olan Firidun bəy Köçəri də bu fikirləri müdafiə edirdi. O, məqalələrinin birində yazırdı. "Müsəlman qız məktəbinin açılması Qafqaz müsəlmanlarının tarixində yeni dövrün başlanğıcı olacaqdır. Belə ki, müsəlman qızları təhsil almaları ilə vəzifələrini yaxşı başa düşən evdar qadın və analar meydana gələcəkdir (4).

Böyük çətinliklər olsa da bütün bunlar onunla nəticələndi ki, H.Z. Tağıyevin Qafqaz Tədris Dairəsinə müraciəti, məktəb

üçün yeni və müasir bina tikdirməsi, məktəbin illik xərcini öz öhdəsinə götürməsi sayəsində 1901-ci il oktyabr ayının 7-də bütün Qafqazda ilk dəfə olaraq Bakıda müsəlman qız məktəbi meydana gəldi. (5, səh. 376). Bu ilk müsəlman qız məktəbinin müvəffəqiyyəti sonralar Tiflisdə, İrəvanda, Naxçıvanda və başqa yerlərdə də yeni qız məktəblərinin meydana gəlməsinə, xüsusilə də Azərbaycan ziyalıların qadın azadlığı və qadın təhsili problemi ilə bağlı fikir və mülahizələrin inkişafına bir növ yeni təkan verdi.

Bələ ziyalılarından biri də XIX əsrin sonları və XX əsrin birinci yarısında yaşamış məşhur Azərbaycan pedaqoqu və maarifçisi, tanınmış publisist, etnoqraf və yazıçı Rəşid bəy Əfəndiyev idi (1863-1942).

Rəşid bəy Əfəndiyev 1863-cü ildə Azərbaycanın qədim elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Nuxa (Şəki) şəhərində anadan olmuşdur. İlk təhsilini ənənəvi ruhani məktəbində almış, sonralar isə burada aqılmiş təhsilin əsasən rus dilində verildiyi şəhər məktəbində davam etdirmişdir.

1879-cu ildə Qori şəhərində əsas qoyulan Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsinə qəbul olunan ilk seminaristlərdən biri olmuşdur. 1882-ci ildə oranı bitirib bir müddət Qutqaşəndə (Qəbələ) açılmış ikisifli ibtidai məktəbə müdir və müəllim təyin olunmuşdur. Rəşid bəy bu dövrdə həm də Qafqaz Arxeoloji Comiyyətlə əməkdaşlıq etmiş, özünün ilk əsərlərini o cümlədən "Nour gölü", "Qutqaşən kəndi haqqında bir neçə

ayağının altına salmaqdan murad cənnət haqır olmağın buyrulmayıblar. Və lakin analarımızın qədr və məziliyyəti ali, olduqca ali və müqəddəs, olduqca müqəddəs tutmaq üçün buyurulmuş bir hökmü qatıdır... Varmı yer üzündə Adəm əleyhissalamdan başqa anasız vücudə gələn bir nəfər? Və varmı yer üzündə həmçinin bir nəfər ünas taifəsi ki, anahıl vəzifəsindən qeyri surətdə xəlq olun-sun? Əlcavab: "keyr, yoxdur!" pəs arvad layiq hörmətdir və cənnət (arvadların) ayağı-nın altındadır demək iş bu hadisə şərəfin mənəsinə xətəyə verməz zənnindəyəm".

Elm fəzdir. Cəmi müsəlman kişilərinə və müsəlman arvadlarına bir bərabərdir. Bu hədisi şəriə görə elm oxumaq dinimizdə bir "fərizə" dan hesab olunur, yerinə yetirilməsi vacib olan işlərdəndir.

Rəşid bəy elm oxumağın vacibliyini dənə-dənə qeyd edir və göstərir ki, hansı kəslərin ki, qəlbləri elmdən bixəbərdir, gözləri haqiqəti görməkdən kəddir, qulaqları haqiqəti eşitməkdən kəddir, onlar heyvan kimidirlər və doğru yoldan azmış halındadırlar. Arvad da, kişi də insandır, pəs arvadın da qəlbə elmi ilahidən bixəbər olsa, arvadın da gözü haqiqəti seçməkdən kor kimi olsa, qulağı da eşitməkdən kar kimi olsa, arvadlar da heyvandır, zəlalət içində əzgin. Açıq-aydındır ki, elmi-biliksiz arvadlar da cəhənnəmlidirlər.

Salavatullah ən əvvəl nazil olmuş aye-yi şəriədə Haqqətəla buyurubdur:

"Oxu ya Məhəmməd! Sənin xalqın çox mərhəmətlidir ki, qələm ilə yazmaq və oxu-

maq peşəsini öyrətdi və insana öyrətdi ol şeyi ki, insan bilmədi. Əgər cəmi Allah nemətlərindən yazmaqdan və oxumaqdan daha ali və daha müqəddəs bir nemət təəvvür olunsaydı, Haqqətəla bu məqamda onun haqqında da zikr edərdi. əgər elm və bilik yalnız kişilərə məxsus olsaydı...o surətdə elmül-insan buyurmazdı... çünki, kişi da, arvad da insandır, hər ikisi də elmə və mərifətə istedadlı xəlq olunublar.

Quranın hökmünə görə elm Allahın sifətidir. Hər kəsə bu sifətdən bir əsər olsa onun dərəcəsi ali olar (6, səh. 4).

Bütün bunları göstərən Rəşidbəy oxuculara mürciət edərək oxudun qızları, ey camaat, onlara ali məktəblər açın. Zəmanəmizdə əsrin tələbi başqadır,- deyir."

Şeyrlərdən birində bir qız molla-dan sual edib deyir ki, "nə üçün oğlanlar elm alır yalqız? Nə olar biz də elm öyrənsək?" Qız sualın cavabını da özü deyir. "Elm insan üçün şərəfdədir. Nə olar biz də elm öyrənsək?"

Müqəddəs Quranın tələblərini bir yana qoyub, şəriətə böhtan söyləyən "arvadlara yazı-yazmağı haram" buyuran nədən molla-ya qız belə cavab verir:"oxuyub şəriətimizin əmrini bilmək, alim olmaq bir özgə nemətdir".

Rəşid bəy ananın məişətdəki vəzifəsini dəryada üzən bir gəminin kapitanına bənzədir və yazır ki, gəminin səhilə salamat çatdırılması kapitanın elmi və təcrübəli olmasından asılı olduğu kimi, ailənin də maddi və mənəvi xoşbəhtliyi məhz anaların

elmi və ziyalı olmasından asılıdır.

Rəşid bəy Əfəndiyevin "Qadın məsələsi" əsərinin bir hissəsinin onun öz şeyrləri təşkil edir. Bu şeyrlərdən biri "Anamıza xitab", digəri isə "Qaragünlü arvadlarımızın halından şikayət" başlığı altındadır. Müəllif burada da qadınları elm-bilik əldə etməyə çağırır. "Anamıza xitab" şeyrinə deyilir:

"Qalx ayağa, ayıl, oyan anamızı!
Toxta, bir hala gəl, dayan anamızı!
Get oxu, elmini avam qalma
Nökər oğlu nökrə adın alma
Şahlardan, bac alan anamızı!
Lərzələr canlara salan anamızı!"

Rəşid bəy "Müəllim haqqı Allahdır" adlı digər şeyrində ananı ailəni bəxtəvər edən şəxs kimi təənnüm edir, millətin anası adlandırır. "Vətəninə, millətinə, dininə, xadim olacaq, mərifətli ananı ərsəyə məktəb gətirir" deyir.

Rəşid bəy Əfəndiyevin "Qadın məsələsi" adlı əsərində şəriətə görə müsəlmanların ictimai və ailə vəziyyəti qələmə alınmışdır.

Müəllif bu əsərində tərbiyə məsələlə-rindən də bəhs edir. Kitabda "tərbiyə xüsu-sunda" adlı ayrıca bir bəhs vardır. Burada insanların tərbiyəsi ilə bağlı dəyərli fikirlər şərh olunmuşdur. Müəllifin fikrincə "İnsanları bəsləyib onun bədəninə, ruhuna və əxlaqına yavaş-yavaş qüvvət kəsb etdirməyə tərbiyə deyilir" (6, səh. 6).

Müəllifin fikrincə hər bir kəs bədənə, ruhə və əxlaqə üç qism tərbiyəyə möhtacdır. Birinci qism bədənə mövcud olan üzvlərin hər birinin maddi və mənəvi

cəhətinin bəslənməsi ilə bağlıdır. İkinci qism həm ruhun, həm də qəlbın tərəqqisinə dair-dir. Üçüncü qism tərbiyə əxlaq ilə əlaqədardır.

Rəşid bəyin fikrincə bu üç qism tərbiyədən məhrum olan şəxs haqiqətdə adam cərgəsindən sayılmaz. Çünki zəif bədəndə ruh da zəif olur. Əxlaq cəhətinə də öz nəfsinin əsiri olacaqdır. "Quran buyurur: Adəm övladını biz daha qiymətli və nəcib xəlq elədik, fəzilət (bilikli, istedadlı, alicənab- H.Ə.), mərifət və mərhəmət sahibi yaratdıq. Haqiqətdə isə hər kəs biləsə ki, mən adamam, mərifət sahibiyəm, alicənabam heç vaxt "Ədəb və tərbiyə dairəsindən çıxma-z, yurtçuluğu və vəhsiliyi özünə ar bilər". Bu keyfiyyətlər insanda anadangəlmə, yəni fitri deyil, sonradan tərbiyə sayəsində kəsb olunur. Müəllif öz fikrini təbii hadisələrə ilə, hətta heyvanat aləmindən gətirdiyi misallarla təsdiq edir. O yazır ki, meşələrdə, tərbiyəsiz qalmış geygətilər də vəhşi halında meyvələrə verir. Vəhşi canavarlar da tərbiyə olunanda təbiətini dəyişib ünsiyyətə adət edirlər..

Bunların hamısı tərbiyənin bərkətindən əmələ gəlir. Müəllifin fikrincə, insana uşaqlıqda nə qararda tərbiyə verilsə, ölənkə qədər o tərbiyənin vacibliyi ilə yaşayacaqdır. Bu isə tərbiyə verən anaların özlərinin tərbiyəli olub, dərəcəli-elmliyəsasından asılıdır. Elmi və tərbiyəli anaların qucağında səidlər (xoş-bəxtlər-H.Ə.)ərsəyə gələr. Elmsiz, avam ana-ların qucaqlarında şərərlər-fəlakət və şəqilər (Yaramaz adamlar-H.Ə.) bəslənər" (6, səh. 7).

Rəşid bəy bütün bunlardan sonra ailə tərbiyəsini, ata-ananın vəzifələrini göstərir və qeyd edir ki, bu vəzifələri kamalınca bilmək "ancaq təlim və tərbiyə sayəsində mümkün olur". Hər bir ailənin xoşbəxt olması və bəxtəvər yaşaması dəxi o külfətin başçıları olan ata və analıq vəzifəsini layiqincə yerinə yetirmələrindən asılıdır. Bu işdə ananın vəzifəsi həm ağır, həm də məsuliyyətlidir. O, ananı evin hər səliqəsini əmələ gətirən hesab edir. Ana öz körpə balasını yedizdirmək, bəsləməsindən uşaq dil açıb danışmasından tutmuş onun əqlini, əqidəsini inkişaf etdirəndir, yaxşını pisdən, haramı halaldan, savabı günahdan, ədəbi ədəbsizlikdən fərqləndirən də anadır. Burada o peyğəmbər əleyhissələmdən gətirdiyi bir misal da maraqlıdır. Orada deyilir: "Arvadlar hamilə qalırlar, doğurlar, uşaqlarını əmizdirirlər, övlada rəhimli və şəfqətli olurlar. Əgər ərləri ilə gözəl rəftar etsələr cənnətə daxil olmaqlarına şübhə yoxdur". Bütün bunlardan sonra müəllifin gəldiyi nəticə belədir: Ananın öhdəsinə düşən vəzifələrin hamısını nəzərə alanda görünür ki, "hamıdan artıq elm oxumaq arvadlara vacibdir" (6, səh. 8).

Böyük maarifçi, tanınmış müəllim Rəşid bəy Əfəndiyevin və onun şələflərinin, məsləkdəşlərinin olan müasirlərinin arzuları

zəmanəmizdə həyata keçmişdir. Bu gün Azərbaycan qadını nəinki özü elm oxuyur, təhsil alır, minlərlə balalarımıza təhsil verir. Bu gün Azərbaycan qadını müstəqil Azərbaycan dövlətinin, dövlətçiliyimizin keşiyində durur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. К вопросу об открытии женского мусульманского училища в Тифлис / газ. «Кавказ» № 52, 1896 г.
2. Баку, газ. «Кавказ» № 44, 1896 г.
3. "Əkinçi" qəzeti, № 11, 1876- cı il.
4. Фирудин бек Кочарлинский. «О положении женщин и воспитание детей у мусульман». / Газета «Новое образование», № 4115, 1895 г.
5. Əhmədov H. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. Bakı-Təhsil NPM, 2006-cı il. 580 s.
6. Рашид бек Эфендиев. Женский вопрос. Общественное и семейное положение мусульман по шариату. Тифлис, 1914, 27 с.
7. Əhmədov H.H. Azərbaycan təhsilinin inkişaf strategiyası. Bakı: Elm, 2010, 800 s.

İRƏVAN MAARİFÇİLİYİ

Rüfət Hüseynzadə,
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor,
əməkdar müəllim

Açar sözlər: İrəvan Müəllimlər Seminariyası, pedaqoji kadrlar, müəllimlər, məzunlar.

Ключевые слова: Иреванская Учительская Семинария, педагогические кадры, преподавателей, студентов.

Key words: Irevan teachers' seminary, teachers personnel, teachers, students.

Qədim Azərbaycan torpağı olan İrəvanın maarifçilik mühiti ilə tanış olan müasir oxucu, xüsusilə gənclərimiz bizim qədim, ulu torpaqlarımızın Qərbi Azərbaycan dediyimiz məkanda, əzəli Azərbaycan torpaqlarında xalqımızın necə zəngin maarif və mədəniyyətə sahib olduğunun, necə dayərli məktəblər, texnikumlar, ali məktəblər yaratdıqlarının, bu təhsil ocaqlarında necə fədakar, səriştəli, peşəkar pedaqoji kadrların, elm xadimlərinin yetişməsinə öyrəndikcə milli iftixar hissi keçirir və qürur duyurlar.

Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev YAP-ın VI qurultayındakı nitqində demişdir: "Onu da qeyd etməliyəm ki, biz tarixi torpaqlarımızı da unutmamalıyıq və unutmuruq. Bu da gələcək fəaliyyətimiz üçün istiqamət olmalıdır, necə ki, biz bu gün də bu istiqamətdə iş görürük. Bizim tarixi torpaqlarımız İrəvan xanlığıdır, Zəngəzur, Göyçə mahallarıdır. Bunu gənc nəsil də, dünya da bilməlidir. Mən şadam ki, bu məsələ ilə bağlı - bizim əzəli torpaqlarımızın tarixi ilə bağlı indi sanballı elmi əsərlər yaradılır,

filmlər çəkilir, sərgilər təşkil olunur. Biz növbəti illərdə bu istiqamətdə daha fəal olmalıyıq və dünyanın müxtəlif yerlərində sərgilər, təqdimatlar keçirilməlidir. Çünki İrəvan bizim tarixi torpağımızdır və biz azərbaycanlılar bu tarixi torpaqlara qayıtmalıyıq. Bu, bizim siyasi və strateji hədəfimizdir və biz tədricən bu hədəfə yaxınlaşmalıyıq" (1).

Mənbələrdən məlum olur ki, İrəvanda dünyəvi məktəblər açılana qədər hələ XIII, XIV əsrlərdə Novruzəli bəy məscidi, Abbas Mirzə məscidi, Şah Abbas məscidi və digər adlarla məscidlər inşa edilmişdir ki, bu məscidlərin nəzdində mollaxana və mədrəsələr fəaliyyət göstərmişdir. XVIII əsrdə İrəvan xanı Hüseyn Əli xanın əmriylə 1766-cı ildə burada möhtəşəm Göy Məscid inşa edilmişdir ki, bu İrəvan şəhərində o dövrdə inşa edilən məscidlərin ən böyüyü hesab edilmiş və onun nəzdinə məktəb və mədrəsələr fəaliyyət göstərmişdir (3 səh. 14).

Daha sonralar xanlıqlar Rusiya